

Paweł Świątek

(Uniwersytet Szczeciński, Szczecin – Polska)

WIELKA SMUTA W NAJNOWSZEJ LITERATURZE I FILMIE ROSYJSKIM

*Ушли в историю года,
Цари менялись и народы,
Но время смутное, невзгоды
Русь не забудет никогда...*

Наталья Майданик¹

Te słowa rozpoczynające wiersz *Единство навсегда* współczesnej rosyjskiej poetki Natalii Majdanik odnoszą się do jednego z trudniejszych okresów w sięgającej dziesięciu wieków historii Rosji – Wielkiej Smuty. Był to czas, w którym samoświadomość kulturowa i narodowościowa rodziła się w społeczeństwie ruskim wśród wszechobecnego chaosu, ogólnej społeczno-politycznej destabilizacji państwa i powszechnego zagubienia jego mieszkańców. Ci jednak złączeni walką ze wspólnym wrogiem, jakim w owym okresie stała się Rzeczpospolita, byli w stanie odłożyć na bok waśnie i zapomnieć o dzielących ich różnicach i zjednoczeni jako jeden naród stanęli do walki przeciw najeźdźcy. Wielka Smuta była czasem, w którym na przestrzeni 15 lat doszło do czterokrotnej zmiany na carskim tronie, a konflikty zbrojne będące tego bezpośrednią przyczyną kosztowały życie tysiące ludzi po obu „stronach barykady”.

Jak wielką wagę historyczną mają dla współczesnej Rosji wydarzenia tamtego okresu świadczyć może fakt, iż prezydent Władimir Putin ustanowił w 2004 roku świętem państwowym dzień 4 listopada. Tego właśnie dnia w 1612 roku zjednoczona armia ruska ostatecznie pokonała polskiego okupanta i położyła tym samym kres okresowi wojen i zameętu w państwie. Warto również zaznaczyć, iż owo święto państwowe obecnie nosi nazwę Dzień Jedności Narodowej (День Народного Единства). Dzisiejsze jego obchody wydają się ważne dla kształtowania procesu świadomości narodowej u współczesnych Rosjan, zaburzonego w pewnym stopniu przez wpajaną im przez lata ideologię komunistyczną. A o wadze wydarzeń z początku siedemnastego stulecia dzisiaj mogą świadczyć słowa wypowiedziane przez Patriarchę Wszechrusi Cyryla,

¹ N. Majdanik, *Единство навсегда*, http://www.solnet.ee/holidays/s31_1.html (10.11.2011).

porównujące wypadki historyczne tamtego okresu ze zwycięstwem nad hitlerowskimi Niemcami:

Только из-за сложнейших гражданских конфликтов XX века в сознании народа нашего этот день пока еще не укоренился под этим дивным словом – победа. Если сравнивать то, что произошло тогда, в далеком XVII веке, с тем, что произошло в веке XX, при внимательном рассмотрении самих событий и значения одержанной победы можно с уверенностью сказать, что это события одного порядка, и одно не важнее другого².

Tak istotne ze społeczno-kulturowego punktu widzenia wydarzenia historyczne nie mogły nie znaleźć odzwierciedlenia w samej kulturze. Jedna z prób literackiego rozliczenia się z tamtym okresem datuje się na około dwa stulecia później. Mianowicie w roku 1825, powstaje dramat *Борис Годунов* napisany przez Aleksandra Puszkina. Jakkolwiek wielkość artystyczna poety, a także znaczenie jego późniejszych dzieł dla kształtowania się kultury rosyjskiej nie podlega absolutnie żadnym wątpliwościom, tak w wątpliwość poddać można intencje autora kierujące nim przy tworzeniu owego dramatu. Wielce prawdopodobnym jest fakt, iż były to w dużej mierze nastroje polityczne samego poety i chęć wyrażenia sprzeciwu wobec ówczesnej władzy, a nie chęć rozwijania w narodzie poczucia jedności i patriotyzmu. Oto jak opisuje tę sytuację Tomasz Nakoneczny:

Warto zauważyć, iż obaj antagoniści przedstawieni zostali jako samozwańcy w równej niejako mierze pozbawieni prawa do zgłaszanych przez siebie roszczeń. Zabieg ten pozwolił Puszkiniowi obciążyć ich klasycznymi wadami despotów, takimi jak żądza władzy czy nieliczenie się z dobrem poddanych, na co nie mógłby sobie pozwolić, gdyby bohaterem dramatu uczynił któregoś z legalnych carów. Uniknął w ten sposób posądzenia o godzenie w majestat prawowitej władzy, którą w oczach jego współczesnych uosabiali Aleksander I i Mikołaj I. [...] Głośny epizod historyczny potraktował zatem Puszkini jako rodzaj kamuflażu dla swoich politycznych intencji, nie rezygnując przy tym z daleko idących eksperymentów w obszarach rozwiązań czysto formalnych oraz psychologii postaci...³.

Celem naszych rozważań jest ze względów formalnych pobieżna analiza obrazu Wielkiej Smuty w najnowszej, postsowieckiej kulturze,

² РИА Новости, *День Народного Единства 2011*, <http://ria.ru/society/20111104/480411412.html> (10.10.2011).

³ T. Nakoneczny „*Car samozwaniec jako mit i jako motyw literacki na przykładzie Dymitra I Samozwańca*”, https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:kRdMvMBK14wJ:www.staff.amu.edu.pl/~comparis/doc/Nakoneczny.doc+tomasz+nakoneczny+car&hl=en&pid=bl&srcid=ADGEEsi7hfp4LOelTFw5w89LI9WhdSJtNBfI5My0WRG9mUD1KBpYxqgWh-dn9t0HAgN_FYwNttW50po954IML6WvjUlyRea-atj4-mfzWGcxZUUAhJmhYTFFWagFk5L8-eRppV6iglAT&sig=AHIEtbQD3QzCqtNI2yJueeJ1UWzwOcVYtg (12.10.2011).

która z pewnością współtworzy samoświadomość Rosjan żyjących w rzeczywistości posttotalitarnego państwa.

Jako pierwszą, wskażemy powieść Leonida Borodina *Царуца смуты*. Pisana przez autora podczas przymusowego zesłania do sowieckiego łagru o zaostrzonym reżimie, bez wątpienia należy do tego typu lektur, które zwykło się zaliczać do „kultury wysokiej”. Motywem przewodnim powieści uczynił Borodin podróż – ucieczkę polskiej szlachcianki, byłej carycy moskiewskiej, Maryny Mniszek po wstąpieniu na tron Michaiła Romanowa. Na kanwie wydarzeń historycznych, przedstawianych czytelnikowi w formie retrospekcji lub opowieści głównych bohaterów, pisarz prezentuje transformację portretów psychologicznych swoich bohaterów. Obserwujemy jak na przestrzeni wydarzeń zmienia się dumny kozacki ataman Zarucki, jego oddany oficer Ołufiew oraz sama Maryna. Na podstawie ich zachowania, rozmów czy nawet nieznaczących gestów jest widoczne, jak postaci te wzajemnie się uzupełniają.

Wydaje się, iż z całej trójki bohaterów na największą uwagę zasługuje Ołufiew. Po pierwsze dlatego, iż jako jedyny z trójki głównych bohaterów powieści jest postacią fikcyjną. Po drugie – stanowiąc porteparole autora zdaje się utożsamiać te wartości, w które wierzy sam Borodin. W sowieckim łagrze, gdzie wiara i religijność zastąpione zostały pierwotnymi instynktami oraz ukierunkowaniem na własne przetrwanie, ocalenie tych wartości i samego siebie stanowiło nie lada wyczyn. Borodinowi nie dość, że się to udało, to jeszcze obdarzył tymi cechami swojego bohatera. Ołufiew jest niezwykle religijnym, głęboko wierzącym człowiekiem, ale nieobce mu są także wewnętrzne sprzeczności. Jako człowiek ponad wszystko kochający swą ojczyznę, na skutek kaprysu losu stał się jej wrogiem. Ogromny ból sprawia mu walka po stronie Maryny, jednakże osobiste uczucie, jakim ją darzy, a także jego oddanie służbie nie pozwala mu opuścić szeregów wojska byłej carycy.

Nie należy jednak sądzić, iż na całe zainteresowanie czytelnika zasługuje jedynie postać Ołufiewa. Nie byłoby mowy o wspomnianym wcześniej wzajemnym dopełnieniu, uzupełnieniu, jeśliby nie dwie postaci, które brały udział w rzeczywistych wydarzeniach historycznych. Otóż Borodin prezentuje nam byłą carycę moskiewską, dumną polską szlachciankę zmuszoną do ucieczki, aby ratować życie swoje i syna. Pierwotny egoizm i żądza władzy ustępują w tej sytuacji na rzecz matczynej miłości i troski o los własnego dziecka. Jeśli zaś mowa o egoizmie, jest to główna cecha charakteru drugiej z historycznych postaci – atamana Zaruckiego. Dołączył on do Samozwańca jeszcze podczas walk o tron moskiewski, widząc w tym przede wszystkim korzyści materialne. Po jego śmierci uniósł się kozacką dumą i postanowił dowodzić wojskami Maryny podczas „odwrotu”. Nie można jednakże w żadnej

mierze uznać go za postać w stu procentach negatywną. Również i uczucia samej Maryny do niego zmieniają się w czasie całej podróży. Przechodzą one od niechęci poprzez szacunek do miłości. Również stosunek Ołufiewa do dowódcy zmienia się. Od początkowego strachu przed nim do szacunku.

Jak widać wydarzenia historyczne u Borodina są istotne, stanowią one jednakże tło dla rozwoju uczuć głównych bohaterów. Niebagatelną rolę przy tym odgrywa sceneria rozwoju wydarzeń, którą z mistrzowską wręcz precyzją odwzorowuje Borodin w swoim utworze. Uwagę na ten fakt zwrócił Aleksandr Sołżenicyn, pisząc:

Всё повествование идёт при отчётливом и разнообразном авторском зрении, с физической несомненностью пейзажа, обстановки, одежд, жестов, телоположений. Идёт со зримой картиной происходящего – например, речной бой на стругах – очень же нелёгкая задача и для воображения и для писания. Много ярких пейзажей – смерч в песчаной степи (с этого повесть и начинается). Уже упомянутая гроза без ливня над Астраханью, и в ней же – покойный летний закат, дикие берега и острова Яика [...], если низина – то кажется, будто она ниже берегов, а река течёт по ребру холма, а холмы не знают закона формы, а сквозь заросли не проползти змее [...]⁴.

Powieść Borodina wzbudziła zachwyt nie tylko wśród czytelników na całym świecie, ale również tłumaczy literatury rosyjskiej. Doceniają oni niezwyklej kunszt literacki autora, szczególnie także ze względu na warunki, w jakich pisał swoje dzieło. Dla przykładu przytoczmy konstatację polskiej tłumaczki Walentyny Mikołajczyk-Trzcińskiej:

[...] znany, ceniony na świecie pisarz, Leonid Borodin, siedząc w łazrze napisał książkę o jedynej Polce na tronie carów, Marynie Mniszek pt. *Caryca smuty* – jakieś 15 lat temu był to bestseller rosyjski, a także europejski. Znakomita poetycka proza, którą czyta się w osobliwym rytmie i z ponurą dumką ukraińską w tle – bardzo trudne w tłumaczeniu, ale literacko genialne!⁵

Uznanie dla autora, po wielu latach sowieckiego embarga na jego twórczość, zostało również wyrażone w jego ojczyźnie. Przyznano mu m.in. Nagrodę Władz Moskwy (Премия Правительства Москвы) oraz Nagrodę im. Sołżenicyna (Премия Имени Солженицына). Aleksander Sołżenicyn swój zachwyt nad powieścią *Царица смуты* wyraził następującymi słowami:

⁴ А.И. Солженицын, Леонид Бородин – „Царица смуты”, http://solzhenicyn.ru/modules/myarticles/article_storyid_1263.html (14.11.2011).

⁵ Z Walentyną Mikołajczyk-Trzcińską, tłumaczką prozy rosyjskiej rozmawia Leszek Bereśnicki, „Sprawy Nauki”, 29.07.2011, http://www.sprawynauki.edu.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=1906&Itemid=30 (14.11.2011).

Ярчайшая историческая повесть в современной русской литературе – за нынешним разливом беллетристической пустоты и издуманности прошедшая как бы и внезапно к критикам-ценителям⁶.

Jednakże nie tylko utwory z kręgu „kultury wysokiej” podejmują obecnie temat Wielkiej Smuty. Przedstawicielami tzw. „kultury masowej” wykorzystującymi ten okres historyczny jako tło dla osadzenia fabuły swoich utworów są Boris Akunin w literaturze oraz Władimir Chotinienko w filmie.

Boris Akunin, a właściwie Grigorij Czchartiszwili, gdyż tak brzmi prawdziwe imię i nazwisko tego wybitnego japonisty oraz twórcy niezliczonych kryminałów, sięgnął po tematykę Wielkiej Smuty w swoim utworze *Детская книга*. O ile u Borodina tło historyczne służyło przekazaniu idei wyższych wartości, o tyle u Akunina odnosi się wrażenie, iż ten właśnie okres wybrany został dla rozwoju wydarzeń przypadkowo i mógłby z powodzeniem zostać zastąpiony przez inny okres historyczny bez uszczerbku dla linii fabularnej. Główny bohater – szóstoklasista o pseudonimie „Elastyk” trafia do wieku XVII całkowicie przypadkowo i nie posiada, w żadnym stopniu, jakiegokolwiek wiedzy historycznej o okresie, w jakim się znalazł. Jest do tego stopnia zdezorientowany, iż zmuszony jest do użycia przenośnego komputera – translatora, aby wytłumaczył mu, kim są Borys Godunow czy Wasilij Szujski. Świadczyć to może o tym, iż autor zobrazował w ten, nie do końca wydaje się zamierzony, sposób brak świadomości wydarzeń historycznych współczesnej młodzieży rosyjskiej. Sytuacji głównego bohatera nie ułatwia także język, jakim posługują się ludzie w XVII wieku. Podobnie jak w przypadku postaci historycznych bohater znów zmuszony jest korzystać z pomocy komputera:

[...] Речешь, годящ отрок то? – сказал князь. – Собою личен, не смердяч? Это про меня, сообразил Ластик и спохватился – ведь можно включить режим перевода! Шепнул в унибук: „Перевод”, и почти сразу по дисплею поползли строчки: – Говоришь, мальчик подходящий? Хорош собой, не протух [...]⁷.

Jest to świadoma stylizacja mająca na celu wzbogacenie kolorytu utworu, a co za tym idzie – zwiększenie zainteresowania czytelników. Akunin jednak na tym nie poprzestaje i posuwa się nawet do tego, że w osobie jednego z bohaterów łączy postaci fikcyjną i historyczną. Mowa tu o Dymitrze Samozwańcu, który okazuje się uczniem tej samej szkoły z czasów komunistycznych, do której obecnie uczęszcza główny bohater utworu:

⁶ А.И. Солженицын, *Леонид Бородин...*, op. cit.

⁷ Б. Акунин, *Детская книга*, s. 67, ebook, [z:] <http://www.pupsam.ru> (12.10.2011).

Царевич выронил шестиклассника, сам тоже плюхнулся рядом, прямо на землю, вытер лоб.

- Маги Божия, свой, советский! В доску свой! „Честное пионерское?“ Так я и есть пионер. Юркой меня звать. Юрка Отрепьев из 5 „Б“, 78-я школа имени Гайдара, город Киев.

- Имени Гайдара? - удивился Ластик, хотя, казалось, удивляться дальше было уже некуда.

- Ну да. Писателя Гайдара. Ты как сюда попал, Эраст? Ну имечко! Как у актера Гарина. Смотрел *Каин Восемнадцатый?* Зьконское кино!

- Нет, не смотрел. - Про такой фильм Ластик даже не слышал. - Я в хронодыру провалился. Из 2006 года.

- Из 2006-го? - ахнул пионер Юрка. - Здоров ско! А я из шестьдесят седьмого, тыща девятьсот. Тоже провалился в эту, как ты ее назвал?

- Хронодыра...⁸.

Zabieg ten jednakże ponownie nie ma na celu propagowania świadomości historycznej, ale nastawiony jest znów na zabawę z czytelnikiem. Potwierdzeniem faktu, iż autor dość swobodnie podchodzi do wydarzeń historycznych, w których sytuuje swojego bohatera, może być wypowiedź Olgi Bogoslawskiej, recenzentki powieści Akunina:

Без особой деликатности автор обходится и с исторической реальностью. В этом смысле в книге происходит довольно много сомнительного, но телега окончательно уносится в рай, когда выясняется, что Гришка Отрепьев на самом деле - провалившийся в хронодыру пионер Юрка, реализующий в Смутное время идеи шестидесятничества. Такое весьма невежливое обращение с музой Клио и историческими лицами переключало в *Детскую книгу* из *Кладбищенских историй*. А ведь тоже начиналось все с остроумной и чисто литературной игры с персонажами *Чайки* и *Гамлета*, а пришло к весьма печальному итогу в виде Карла Маркса-вампира и того, о чем уже говорилось...⁹.

W taki właśnie „swobodny“ sposób kultura popularna zajmuje się historią. O ile u Akunina można odnieść wrażenie, pomijając wszelkie wspomniane już elementy, obcowania z siedemnastowiecznymi wydarzeniami historycznymi, o tyle w filmie *1612 (1612: Хроники Смутного Времени)* odbiorca nie ma cienia wątpliwości, iż film historycznym jest tylko z nazwy. Przy czym o wiele bardziej widoczne jest to w tytule rosyjskim, co poniekąd uzasadnione jest faktem, że film powstał na zamówienie Kremla. Miał on, według władz Federacji Rosyjskiej, uświadomić Rosjanom znaczenie wydarzeń tamtego okresu i rozbudzić w nich

⁸ Tamże, s. 96.

⁹ О. Богославская, Борис Анкунин: „Детская книга“, „Знамя“ 2005, № 10, <http://magazines.russ.ru/znamia/2005/10/bu19> <http://magazines.russ.ru/znamia/2005/10/bu19.html.html> (11.10.2011).

ponownie dumę narodową, przytłumioną, wypaczoną w okresie komunizmu. Niestety obraz, który został wyprodukowany za ponad 12 mln. dolarów, w żadnym aspekcie nie realizuje założeń zleceńodawcy. Zamiast prawdy historycznej powstał film prezentujący zbiór mitów i stereotypów poczynając od mało inteligentnych Polaków niszczących wszystko na swojej drodze, przez hiszpańskiego „cavaliero” znajdującego się wśród wojsk ruskich w niewiadomym celu, kończąc na jednoroźcu wielokrotnie pojawiającym się w filmie. Obecność tego stworzenia próbował, choć, wydaje się, nie do końca przekonująco, wytłumaczyć w taki sposób sam reżyser:

Единорог мне нравится. Я думал, что это исключительно европейский персонаж, но когда занялся изучением Смутного времени, то выяснил, что в то время изображение единорога активно использовалось в России. На троне Ивана Грозного изображен единорог и лев. По поводу единорога есть своя история. Иван Грозный купил рог единорога и заплатил за него 10 тысяч золотом и рухлядью (мехами). Это огромная сумма по тем временам. Но рог единорога исчез в Смутные времена: какие-то казачки-разбойники распилили его на части и поделили. Я считаю, это очень символично. В Смутные времена сеялись какие-то судьбоносные зерна, которые мистически потом произрастали¹⁰.

Fakt obecności jednoroźca na pieczęci Iwana Groźnego nie wydaje się wystarczającym usprawiedliwieniem dla jego obecności w filmie, który miał być filmem historycznym o charakterze dydaktycznym. Tego rodzaju zabiegi sprawiły, że film spotkał się z falą negatywnej krytyki ze strony wielu krytyków filmowych. Między innymi w ten sposób oceniła go Alona Solncewa:

Нам показана абсолютно вегетарианская, политкорректная сказка для детей и юношества, ничего общего не имеющая с историческим фильмом, а представляющая собой смесь славянского фэнтези с приключенческими костюмными драмами вроде *Первого рыцаря* или *Храброго сердца*, с небольшими добавками из фильмов-сказок типа *Варвара-коса, девичья краса*. В нем по неведомым дорожкам бродят неведомые звери, девица там в темнице тужит, а юный раб ей верно служит, там стоит на столпе святой старец с картины Нестерова, а папский нунций бежит из России со словами „сюда я больше не ездок”. [...] Беда фильма в том, что из ничего не возникает ничего. Лоскутное одеяло разномастных эпизодов, цитат из множества разных стилей, форм и штампов пестро, но не сшито. [...] У фильма нет общей идеи – ни национальной, ни государственной, ни личной, кроме разве что идеи развлекательности, ни к чему не обязывающей¹¹.

¹⁰ В. Хотиненко в интервью для журнала „Союз Беларусь – Россия” 2007, № 334.

¹¹ А. Солнцева, *В некотором царстве, игрушечном государстве...*, „Время Новостей” 25.10.2007, № 196.

Jak wynika z przytoczonych przykładów literacko-filmowych kultura masowa nie współgra z patriotyczną tematyką historyczną. Mimo to podejmowane są tego rodzaju próby, aby dotrzeć do jak największej liczby odbiorców. Komponent historyczny w obu wskazanych tekstach kultury masowej pełni jedynie rolę tła dla rozgrywającej się akcji, więc jego rola wychowawcza wydaje się być w nich znikoma.